



**В. В. Міщук**  
старший викладач кафедри  
правового забезпечення діяльності водного транспорту  
Київської державної академії водного транспорту  
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

УДК 342.26

## ВИТОКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ДЕРЖАВИ

*Розглядаються методологічні витoki дослідження форми територіального устрою держави. Зроблено висновок, що формування наукових знань про державу та її територіальний устрій здійснювалося під впливом світогляду античного суспільства.*

*Рассматриваются методологические истоки исследования формы территориального устройства государства. Сделан вывод, что формирование научных знаний о государстве и его территориальном устройстве осуществляется под влиянием мировоззрения античного общества.*

*In the article exploration methodical sources exploration the form state's territorial structure. It was concluded that formation scientific knowledge have been under influence outlook of ancient society.*

**Ключові слова:** держава, територіальний устрій держави, унітарна держава, методи дослідження.

Держава як політико-соціальна організація викликала беззаперечний інтерес ще у стародавніх філософів. Вони намагалися не лише зрозуміти причини утворення такого багатогранного суспільного феномена як держава, але й пояснити змістовне наповнення її базових елементів, одним із яких є форма державного устрою. І незважаючи на те, що сьогодні достеменно не відомо, з іменем якого філософа, мудреця чи державного діяча необхідно пов'язати виникнення, обґрунтування та введення в науковий обіг таких значущих понять в юриспруденції як “унітарна держава”, чи, скажімо, “форма територіального устрою держави”, проте абсолютно переконливо можна стверджувати, що згадані поняття та їх змістовне наповнення у тій чи іншій інтерпретації в різні часи неодноразово ставали предметом наукового вивчення.

Загальнотеоретичні проблеми правового регулювання територіального устрою держави були предметом ґрунтовного дослідження багатьох учених, зокрема С. В. Адамовича, О. В. Андрощука, О. В. Клишченка, П. І. Надолішнього, В. К. Петрова, В. Ф. Погорілка, С. О. Телешуна, В. М. Шаповала та інших. Наукові надбання згаданих учених у контексті дослідження поняття, ознак та складових елементів територіального устрою, безперечно, заслуговують на увагу. Разом із тим проблема методологічного інструментарію дослідження форми територіального устрою держави, починаючи від найдавніших часів, залишилася поза належною увагою науковців. Відтак зазначена проблема й опосередковує мету даної публікації.

Наукові судження і висновки у контексті виокремленої проблеми не можуть бути формальними, тому мають базуватися на відповідній джерельній базі. На жаль, в історичному переплетінні віків загубився значний масив необхідної нам джерельної бази, проте, творчо опрацювавши ту спеціальну літературу, яка збереглася до сьогодні, на



ми можемо досягнути мети даного наукового дослідження.

Цінність методологічної бази полягає в тому, що завдяки поліваріантності і множинності методів урізноманітнюються способи організації та побудови теоретичної і практичної наукової діяльності дослідників в юридичній сфері. Досліджуючи наукову діяльність як процес пізнання форми територіального устрою держави, важливо підкреслити, що досягнення певних цілей і завдань, зміст яких розкривається через призму “Що і для чого робити?”, неможливе без сутнісного розуміння категорії методів, які дають відповідь на питання “Як робити?”.

Методологія дослідження унітарної форми територіального устрою характеризується поліваріантністю. Думається, що останнє є наслідком декількох чинників. По-перше, у сучасній юридичній науці спостерігається відсутність будь-якого ідеологічного тиску з боку держави. Це дає можливість ученим вільно та об’єктивно обирати інструментарій наукового пошуку з метою не лише всебічного дослідження змістовного наповнення унітарної форми територіального устрою, але й опосередковує визначення певних історико-політичних, філософсько-теоретичних, догматичних, соціально-економічних, етно-національних та інших чинників, під впливом яких сформувався і функціонує відповідний територіальний устрій держави. По-друге, інститут територіального устрою став предметом наукового дослідження вчених-теоретиків, практично починаючи від часів античних мислителів і, як бачимо, не втрачає своєї актуальності і до сьогоднішнього дня. Відтак у процесі багатолітньої наукової діяльності вченими різних епох був вироблений комплексний арсенал методологічного інструментарію, завдяки якому є можливим не лише розкриття правової природи інституту територіального устрою держави, але й оптимізується можливість, на основі отриманих загальнотеоретичних знань, визначити форми, способи та напрямки практичного удосконалення відповідної форми територіального устрою держави.

Водночас виникає питання: чи опосередковує множинність методологічного інструментарію, який використовується в процесі конкретного наукового пошуку, змістовну якість дослідження форми територіального устрою держави. Досвід показує, що множинність методів дослідження форми територіального устрою держави не може бути безмежною, оскільки це призведе до втрати сутнісного призначення самого методу. В юриспруденції, як і в будь-якій іншій суспільній науці, метод має виступати не самоціллю, а інструментарієм пошуку істини, а також засобом дослідження саме того об’єкта, який становить інтерес для наукової спільноти, суспільства та держави загалом. Відтак доводимо розуміння того, що у процесі наукового пошуку саме об’єкт правового дослідження опосередковує необхідність використання того чи іншого комплексу методів, а не навпаки. Дійсно, сутність методів набуває якісних ознак за умови їх практичного використання з метою отримання конкретного наукового результату.

Зауважу, що методологічний інструментарій дослідження інституту територіального устрою держави має немоністичну сутність, оскільки він формується під впливом як суб’єктивних, так і об’єктивних чинників. Дійсно, з одного боку, будь-який науковець, досліджуючи ті чи інші аспекти територіального устрою держави, оперує тими методами, які, на його переконання, дозволяють найглибше розкрити правову природу інституту (явища), що досліджується. І тут винятково важливу роль відіграє, насамперед, методологічна культура юриста, під якою в юриспруденції розуміють його світогляд зрілість, соціологічну грамотність, правову інформованість та професійну майстерність [1, с. 23]. З іншого боку, використання конкретних методів наукового пошуку не є абсолютно довільним, оскільки такий вибір опосередковується як рівнем розвитку загальної юридичної техніки, так і політичними, національно-етнічними, освітньо-культурними, соціально-економічними та іншими чинниками.

Аналіз спеціальної літератури показав, що в першоджерелах античної епохи значну увагу було приділено дослідженню, насамперед, інституту держави. І початком такого пошуку стало дослідження у першу чергу понятійно-категоріального апарату. Дійсно, витоки наукового пошуку стародавніх філософів базувалися насамперед на дослідженні відповідного понятійно-категоріального апарату. Це опосередковувало використання



Платоном, Аристотелем та іншими мудрецьми Стародавньої Греції такого методу як формально-догматичний. Даний метод, як стверджує М. В. Кравченко, є дієвим і незамінним при вивченні основних понять юриспруденції, вичлененні їх базових ознак, тлумаченні змісту цих понять, а також для здійснення їхньої класифікації [2, с. 9]. Саме цей метод став дієвим інструментом у руках античних філософів, котрі намагалися вивчити та теоретично обґрунтувати такі суспільно значимі інститути як держава, форма державного правління, форма державного устрою та інші.

Давньогрецький філософ Платон (428/427–347 рр. до н.е.) став першим античним автором, твори якого збереглися до сьогодення. Він у своїх працях “Держава”, “Політик”, “Закони” та інших зумів виробити таку методологічну базу пізнання державно-правового буття, яка є невичерпним джерелом започаткування і розвитку численних напрямків юриспруденції, в тому числі і державознавства. Завдяки Платону, як зауважує О. М. Мироненко, державно-правова думка зробила величезний крок від міфологічних уявлень і раціоналістських підходів до рівня логіко-понятійного аналізу державно-правових явищ [3, с. 572].

Особлива цінність його творчої спадщини полягає в тому, що він спробував пояснити такий важливий феномен суспільної організації як держава. Платон визначив державу як єдність людських істот, згуртованість якої можна досягнути “або переконанням, або силою” [4, с. 327]. Дійсно, у контексті теоретичного обґрунтування змістовного наповнення держави ним було виокремлено ряд догматичних понять, на базі яких сформувалася така наука як державознавство. Платон, як стверджують вітчизняні науковці, перший ввів у науковий обіг поняття державного устрою як форми державного правління [5, с. 10]. На жаль, його концепція ідеальної держави не містила теоретичних положень форми держави як триєдиного поняття: форми державного правління, форми державного устрою та форми державного режиму. Він ототожнював поняття державного устрою і державного правління, не надаючи особливої уваги територіальному влаштуванню держави.

Відтак, виникає цілком логічне питання: чому один із найвідоміших мислителів античної епохи Платон, досліджуючи державно-правовий феномен, залишив поза увагою такий важливий інститут як форма територіального устрою держави. Думається, пошук відповіді на поставлене питання має здійснюватися на основі аналізу основних складових елементів держави. Загально визнаною формою таких складових елементів держави, як зауважує російська правознавець Т. В. Кашаніна, є триада: влада, населення і територія [6, с. 40]. Ми не будемо вдаватися до дискусії з приводу визначення базових елементів держави, проте, з огляду на предмет нашого дослідження, зупинимося на одному із зазначених складових держави — території. Відомо, що першим етапом територіальної організації стало місто, яке об’єднувало не стільки родичів, скільки населення, яке проживало на певній території. Палаці, храми, інші споруди для колективного святкування, виконання обрядів, будівлі, сільськогосподарські угіддя — усе це споруджувалося на певній території, яка віднині, як стверджують учені, ставала територією держави [7, с. 33]. Аналіз спеціальної літератури показав, що в Стародавній Греції держава і поліс були тотожними явищами і сприймалися як єдина політико-територіальна організація, що володіла відповідною владою. Юридична енциклопедія визначила поняття “поліс” як античне місто-держава і водночас його громада. Територія полісу зазвичай включала власне міський центр та хору — прилеглу сільськогосподарську округу [3, с. 627–628]. Відтак територіальний устрій держави-полісу був настільки простий, що не виникало нагальної потреби його теоретичного обґрунтування. На переконання російського правника В. К. Петрова, це опосередковано тогочасним розумінням грецького “полісу” і заключною стадією родоплемінної реорганізації суспільства в державу, в якій жив і сам Платон [8, с. 115]. Це по-перше.

По-друге, у сучасний період, намагаючись дослідити витоки утворення унітарної форми територіального устрою держав, починаючи з часів античності і дотепер, маємо усвідомити концептуальну відмінність територіального влаштування держави в античні часи і, скажімо, в період Середньовіччя або в Новий чи сучасний періоди. Наприклад,



сьогодні Греція — цілісна унітарна держава, управління якою здійснюється централізовано. Водночас за часів життя Платона Греція сприймалася не як централізована держава, а як територія, яку населяли елліни — народ, який мав єдину мову, культуру, традиції, вірування, писемність, спільні етнічні витоки. Проте цей народ не був об'єднаний єдиною централізованою політико-територіальною владою. Кожна держава-поліс мала власну систему публічного управління, яка була незалежною від тієї влади, яка існувала в іншій державі-полісі. Територіальний простір античних міст-держав був досить невеликим. “Афіни як держава були полісом, столицю від крайньої межі відділяло кілька десятків кілометрів” [9, с. 35]. Відомо, що в античний період у Греції було понад тридцять таких міст, серед яких Афіни, Коринф, Мілет, Фіфи, Сібаріс та інші, кожне з яких за формою територіального устрою було простою централізованою (унітарною) державою. Це була найефективніша форма територіального устрою тогочасних міст-держав.

По-третє, матеріальною основою утворення будь-якої держави є територія — простір, на який поширюється юрисдикція державної влади. Дійсно, єдність інституту держави, як політичної організації суспільства, з одного боку, та інституту території держави, з іншого, є абсолютно органічною, оскільки поза межами цієї єдності унеможливується функціонування самих інститутів. Формально земля у грецьких державах-полісах мала статус ніби державної, проте фактично перебувала в особистому володінні окремих громадян. Досліджуючи історію держави і права Стародавньої Греції, В. С. Макаручук дійшов висновку, що держава була власником багатьох орних земель, які передавала в оренду приватним особам, залишаючи за собою право нагляду за використанням орендованого майна [9, с. 38]. У Стародавній Греції земля, в тому числі й державна, була об'єктом активного господарського обороту. **В античному світі було розуміння державної землі, але не державної території.** Так, попередник Платона — давньогрецький історик Плутарх — ще в 594 р. до н.е., досліджуючи державний лад Афін, писав, що необхідно “обрати одного вождя, надійну людину, ... а землю переділити і цілком змінити державний лад” [9, с. 29]. Відомий вітчизняний правник В. М. Шаповал у контексті даної проблеми слушно зауважує, що в стародавньому світі територія ще не виділилася як окремий державно-правовий інститут [10, с. 43].

Зазначене вище дає відповідь на поставлене нами питання щодо сфери інтересів наукового пошуку Платона у контексті розгляду ним відповідних державно-правових інститутів. Заслуга Платона полягає в тому, що він перший серед античних філософів, використовуючи метод логічно-понятійного аналізу, обґрунтував концепцію полісного міста-держави як цілісного централізованого утворення. Практично він досліджував поліси як прості унітарні держави, хоча безпосередньо термін “унітарна держава” Платон не використовує в своїх працях. Методологічним підґрунтям згаданої концепції стала філософія об'єктивного ідеалізму, авторство якої належить самому Платону. Дійсно, аналіз його творчої спадщини дає підстави стверджувати, що філософсько-політичним поглядам Платона властиве поєднання як реального, так і утопічного в державному бутті, що опосередковано його спробою змоделювати форму ідеальної держави. Проте науково-практична цінність вчення Платона, з позицій тематики даного дослідження, вбачається не лише в тому, що він розробив вчення про державу, але й виокремив інститут державної землі, завдяки чому наблизився до розуміння території як невід'ємного складового елемента держави.

Достойним учнем свого вчителя Платона був відомий античний філософ Аристотель (384–322 рр. до н.е.), політико-правові ідеї якого були викладені у наукових працях “Афінська політія”, “Політика”, “Етика”, “Риторика” та інших. З ім'ям Аристотеля, як стверджує О. М. Мироненко, пов'язане народження політичної юриспруденції, емпірико-теоретичного підходу до вивчення політико-правових проблем [11, с. 142–143]. У процесі дослідження держави як політико-правового явища Аристотель вперше використав емпірико-науковий підхід, що дозволило йому створити відносно цілісну, а, головне, науково обґрунтовану концепцію про державу та її форми. Завдяки діалектико-



аналітичним судженням Аристотель, дійшов висновку, що держава — це організація певної сукупності громадян. Крім того, він обґрунтував нерозривність взаємозв'язку держави і території. Посилоючи аргументацію щодо підтримки змістовного наповнення такого зв'язку, Аристотель переконливо зауважував, що найкращі розміри держави визначаються легкою видимістю населення і території, важкодоступною для вторгнення і легкою для захисту [12, с. 599]. Відтак, Аристотель досліджував територію держави як з позицій здійснення ефективного державного управління, так і через географічні характеристики. Суспільство, на його переконання, яке складається із декількох поселень, становить цілком завершену державу, яка існує заради благородної мети — утвердження цасливого життя. Отже, за Аристотелем, міцна держава — це проста єдина держава, управління якою здійснюється централізовано, що дозволяє зберегти її незалежність та територіальну цілісність у войовничому античному світі.

Організація публічної влади є невід'ємною умовою забезпечення територіальної єдності держави. Верховна державна влада, за Аристотелем, завжди пов'язана з порядком державного управління, тобто державним устроєм. Дійсно, на його переконання, державний устрій є певною організацією мешканців держави, розпорядником у галузі організації державних посад, і, насамперед, верховної влади: верховна влада завжди пов'язана з порядком державного управління, яке і є державним устроєм [5, с. 10].

Таким чином доходимо висновку, що Аристотелю вдалося виокремити і наповнити відповідним юридичним змістом такі соціально значимі інститути, як держава, форма державного правління і форма державного устрою та ін. Разом з тим він, подібно Платону, ототожнював поняття “форма правління” і “форма устрою” держави, оскільки їх змістовного розмежування у його працях не знаходимо.

Проте цінність його творчого доробку, з позицій дослідження територіального устрою держави, полягає в тому, що він:

- 1) створив науково обґрунтовану концепцію про державу та її форми;
- 2) збагатив методологічну базу дослідження держави як комплексного політико-правового явища, зокрема розробив емпірико-науковий метод, метод аналітичних і діалектичних суджень та ін.;
- 3) встановив нерозривність зв'язку держави-полісу і території;
- 4) обґрунтував ідею найкращих, тобто відносно невеликих, розмірів держави;
- 5) визначив, що державне владарювання поширюється на всю територію держави.

Отже, формування загальнотеоретичних наукових знань про державу та її територіальний устрій здійснювалося під впливом відповідної системи ідеологічних чинників античного суспільства, тоді як методи і способи аргументації на користь тієї чи іншої концепції політико-правового вчення опосередковані, насамперед, світоглядною зрілістю мислителя-державознавця.

#### Список використаних джерел

1. Теорія держави і права [Текст] / [Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л., Пастухов В. П. та ін.]. — К. : Юрінком, 1995. — 200 с.
2. *Кравчук, М. В.* Теорія держави і права (опорні конспекти) [Текст] : [навч. посіб.] / М. В. Кравчук. — К. : Атіка, 2003. — 289 с.
3. Юридична енциклопедія [Текст] / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 4 : Н-П. — 2002. — 720 с. : іл.
4. *Платон.* Государство [Текст] / Платон // Сочинения. В 3-х т. — М., 1971. — Т. 3. — 562 с.
5. *Телешун, С. О.* Державний устрій України: проблеми теорії і практики [Текст] : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 “політичні інститути та процеси” / С. О. Телешун ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2000. — 34 с.
6. *Кашанина, Т. В.* Происхождение государства и права [Текст] : [учебн. пособ.] / Т. В. Кашанина. — М. : Высшая школа, 2004. — 325 с.
7. Теория государства и права [Текст] / под общ. ред. А. В. Венгерова. — М. : Юрист, 1995. — 256 с.
8. *Петров, В. К.* Устойчивость государства [Текст] / В. К. Петров, С. Г. Селиванов. — М. : Экономист, 2005. — 491 с.
9. *Макарчук, В. С.* Історія держави і права зарубіжних країн [Текст] : [навч. посіб.] / В. С. Макарчук.



- К. : Атіка, 2000. — 416 с.
10. Юридична енциклопедія [Текст] / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 6 : Т-Я. — 2004. — 768 с.
11. Юридична енциклопедія [Текст] / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 1 : А-Г. — 669 с.
12. *Аристотель*. Сочинения [Текст] [в 4-х т.] / Аристотель. — М., 1984. — Т. 4. — 647 с.

Надійшла до редакції 14.07.2010

